

วารสารพุทธศิลปกรรม

JOURNAL OF BUDDHIST ARTS

ISSN : 2697-6099 (ONLINE)

ปีที่ 3 ฉบับที่ 11 มกราคม - มิถุนายน 2563

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

ธุดงค์ธรรมชัยบททดสอบความเข้าใจของชาวพุทธ Understanding Dhamachai Dhutanga of the Buddhists

พระมหาฉลวย อรุโณ

Phramahachaluay Aruno

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai

Corresponding Author, Email: chaluay_AR@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งนำเสนอข้อมูลที่เป็นทฤษฎีหลักธุดงค์วัตรในพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการทำความเข้าใจกับหลักปฏิบัติธุดงค์ของพระภิกษุสงฆ์ให้ถูกต้อง เนื้อหาของบทความนี้จะเป็นการตอบคำถามว่าการนำเอาวิธีปฏิบัติธุดงค์วัตรออกมาสู่พื้นที่สาธารณะเป็นเรื่องทำได้หรือไม่ มีความถูกต้องเหมาะสมเพียงใด และชาวพุทธควรวางท่าทีอย่างไรกับหลักปฏิบัติธุดงค์วัตรนี้ โดยผู้เขียนได้ใช้กรอบทฤษฎีจริยธรรมของพระพุทธศาสนาในการวิเคราะห์ กล่าวคือหลักปฏิบัติที่เป็นเรื่องของความดีงามในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น 2 ระบบคือ (1) ระบบศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล (2) ระบบศีลธรรมสำหรับสังคม ระบบแรกถือปฏิบัติด้วยการเน้นความเป็นส่วนตัวจำเพาะตน ไม่เกี่ยวกับคนอื่น ส่วนระบบที่สอง มีหลักปฏิบัติโดยให้ความสำคัญกับองค์รวมของสังคม ด้านหลักคำสอนเรื่องธุดงค์วัตรวิเคราะห์ว่าเป็นได้ทั้งสองระบบ หากสมาทานปฏิบัติแล้วตนเองละเมิดคือปฏิบัติตามไม่ได้ ก็กลายเป็นกรรมเฉพาะตน รับผลแห่งการกระทำไปเองคนเดียว ไม่เกี่ยวกับคนอื่น แต่ถ้าเมื่อใดผู้สมาทานแล้วนำเอาการปฏิบัติธุดงค์วัตรออกมาสู่พื้นที่สาธารณะหรือชุมชน ถือว่าจัดเป็นระบบศีลธรรมสำหรับสังคม ที่ผู้ปฏิบัติต้องตระหนักและสำนึกผู้รับผิดชอบในทางสังคมด้วย

คำสำคัญ: ธุดงค์ธรรมชัย, พุทธศาสนา

Abstract

The article to present the main theory of Dhutanga in Buddhism to Understand with the principle Dhutanga of the monk with the right way. The article will answer How accurate was it? to take the way of Dhutanga practice present to public area and How should Buddhists Understand? The author has used the ethical framework of Buddhism to analyze. Said that the principle of goodness in Buddhism is divided in to two systems. According to these are: (1) Moral system for the individual (2) Social morality system the first system is private practice. not a personal one. The second system has a code of conduct that focuses on the holistic of society. The doctrine Dhutanga analyzes that it is both systems. If you do not practice. it is considered a Karma. However? If the Dhutanga practice is implemented in the public apace. the practitioner must realize and be aware of the correctness in society.

Keywords: Dhamchai Dhutanga, Buddhists

บทนำ

ในโลกสมัยใหม่อะไรก็เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทุกคนควรให้ความสำคัญอย่างใส่ใจ เพราะเมื่อใดที่หยุดการเรียนรู้โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเรียนรู้ปรากฏการณ์ใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นกับสังคมและโลก เราจะกลายเป็นคนล้าหลังหรือหลงยุคสมัยได้ การเปิดโลกทัศน์สนใจใฝ่ศึกษาเรียนรู้ตลอดเวลา จะทำให้เรามีมุมมองต่อโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่กว้างขวางออกไป มองเห็นความเชื่อมโยงหลากหลายมิติของสิ่งต่างๆ ที่อาจเชื่อมโยงมาสู่ตนเองได้ มีกิจกรรมที่โดดเด่นของพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ระหว่างวันที่ 2-31 มกราคม 2558 ได้แก่ “จุดดั่งธรรมชัย เส้นทางพระผู้ปราบมาร” มีพระสงฆ์ 1.130 รูปเดินเรียงแถวผ่าน 7 จังหวัด มีปทุมธานี นนทบุรี พระนครศรีอยุธยา นครปฐม สมุทรสาคร และกรุงเทพฯ มองในแง่การปรากฏตัวบนพื้นที่สื่อแขนงต่างๆ ถือว่าประสบ

ความสำเร็จ เพราะเป็นข่าวที่ถูกกล่าวถึงอย่างกว้างขวาง ทางวัดธรรมกายมีคำอธิบายว่าการจัดจุดธรรมชัย เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา สืบสานวัฒนธรรมชาวพุทธ ต้อนรับศักราชใหม่ สร้างบุญใหญ่ให้แผ่นดิน ในโครงการนี้พระจะถือธุดงค์วัตร 2 ข้อคือ (1) ถือการฉันในอาสนเดียวนับวัน เมื่อฉันแล้วก็ฉันจนเสร็จ จะไม่ฉันอาหารอีกนอกจากน้ำปานะและน้ำดื่ม (2) ถือการอยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดไว้ให้เป็นวัตร เมื่อจัดให้พักอย่างไรก็พักตามนั้น ทางผู้จัดคาดการณ์ว่าชาวพุทธจะได้ทำบุญใหญ่ร่วมกัน เกิดภาพลักษณ์ที่ดีแก่ประเทศ สร้างความศรัทธาแก่ผู้พบเห็น ศีลธรรมโลกได้รับการฟื้นฟู เกิดเครือข่ายผู้นำเยาวชนต้นแบบด้านศีลธรรม เป็นพุทธศาสนิกชนที่แท้ บ้าน วัด โรงเรียนในทุกระดับเกิดความเข้มแข็งทางศีลธรรม หน่วยงานทางการศึกษาเกิดพลังขับเคลื่อนงานด้านศีลธรรมอย่างเป็นรูปธรรม วัฒนธรรมชาวพุทธที่ดึงกลับมาคือผู้สืบทอดไทย เส้นทางธุดงค์เรียกกันว่า “เส้นทางสายทองคำ” พระธุดงค์จะเดินบนดอกดาวเรืองสีเหลืองที่ตั้งชื่อใหม่ว่า “ดอกดาวรวย” ที่ประชาชนโปรยต้อนรับตามทางที่กำหนดไว้ เพื่อความเป็นสิริมงคลและความรุ่งเรืองร่ำรวยแก่ผู้โปรย (พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ. เฟซบุ๊ก DMC.tv-Dhamma Media Chanel)

การธุดงค์เมื่อเข้าไปในเขตตัวเมือง ทำให้ผู้คนที่ยศจรไปมาประสบกับปัญหารถติดมาก โดยผู้จัดอธิบายว่า การทำอะไรก็มีผลกระทบทั้งนั้น จัดคอนเสิร์ตรถก็ติด จัดแข่งกีฬาที่สนามศุภชลาศัยรถก็ติด จะทำอะไรก็มีผลทั้งนั้น แต่พระธุดงค์เดินเป็นแถวเรียงเดียวไป มีรถนำขบวนไปด้วย อาจเสียพื้นที่ถนนสักหนึ่งเลน ผลกระทบก็มีบ้าง แต่ถ้าเทียบกับประโยชน์ที่จะเกิดขึ้น กับการปลูกศีลธรรมให้เกิดกับคนนับล้านคน ผลมันยิ่งกว่าคุ้มอีก เราอย่าเสียเวลามานั่งจับผิดค่อนข้างเลย แต่ลุกขึ้นมาช่วยกัน อาศัยจังหวะนี้ปลูกกระแสศีลธรรมครั้งใหญ่ให้กลับคืนสู่สังคมไทย (พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ. เฟซบุ๊ก DMC.tv-Dhamma Media Chanel) ท่าที่ดังกล่าวสะท้อนชัดเจนว่าทำไมเสรีภาพในการที่จะใช้พื้นที่สาธารณะของวัดธรรมกายจึงถูกวิพากษ์วิจารณ์ แต่การจัดคอนเสิร์ตจัดกีฬา เป็นต้น ไม่เห็นถูกวิพากษ์วิจารณ์ ที่น่าสนใจขบคิดก็คือว่าอะไรเป็นเหตุผลหลักทำให้วัดธรรมกายถูกวิพากษ์วิจารณ์ ส่วนกิจกรรมของหน่วยงานอื่นกับมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์ที่เบาว่ามาก

ถึงอย่างไรก็ตามการนำชุดความเชื่อทางศาสนาไปสู่การจัดกิจกรรมที่ใช้วิธีการรูล้ำเข้าไปในพื้นที่สาธารณะ ทำให้เกิดคำถามว่าจะเกิดประโยชน์จริงหรือไม่

มีความเหมาะสมหรือเปล่า การจัดวางตำแหน่งแห่งที่ของกิจกรรมถูกต้องเป็นไปตามจารีตประเพณีหรือไม่ ? เพราะกิจกรรมดังกล่าวจะทำให้คนจำนวนหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่ามีอยู่เป็นจำนวนไม่น้อยในสังคม มีความรู้สึกว่าถูกกดขี่หรือบังคับให้ต้องยอมรับให้ต้องทำกิจกรรมศาสนาโดยที่เขาไม่ยินดีและไม่พอใจที่จะทำเลย

จุดควัตรในพระพุทธศาสนา

ภายหลังเจ้าชายสิทธัตถะทอดพระเนตรเห็นเทวทูต 4 คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะทำให้พระองค์ตระหนักรู้ชัดว่าชีวิตที่ครอบครองอยู่เป็นทุกข์ หมุนวนอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติไม่อาจก้าวข้ามความทุกข์จากการเกิด แก่ เจ็บ ตายไปได้เลย มีความทุกข์อยู่ตลอดเวลา ทุกข์ปรากฏต่อชีวิตอยู่เฉพาะหน้าเสมอ เป็นผู้ที่ถูกความทุกข์ครอบงำอยู่ จึงเกิดคำถามพลิกโลกว่า ทำไฉนหนอการทำให้สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จักปรากฏชัดแก่เราได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 12 ข้อ 308: 341 และ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 12 ข้อ 348: 362) เจ้าชายสิทธัตถะสรุปว่าวิถีของสมณะผู้ดำรงตนอย่างสงบ เป็นรูปแบบชีวิตมีพลังอาจใช้ดำเนินเพื่อแสวงหาความหลุดพ้นได้ จึงนับแต่อดีตฐานเพศบรรพชิตแล้ว ได้เพียรพยายามปฏิบัติวัตรแบบโยคี ฤๅษี และนักพรต มุ่งมั่นน้อมพระองค์เข้าศึกษาเรียนรู้บรรดาลัทธิธรรมานตนต่างๆ ผลคือล้มเหลวยังไม่ใช้ทางที่พระองค์มุ่งแสวงหา แต่เมื่อเปลี่ยนวิถีปฏิบัติมามุ่งบำเพ็ญเพียรภายในจิตใจอย่างละเอียด พระองค์จึงตรัสรู้อนัตตธรรมสัมมาสัมโพธิญาณ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 13 ข้อ 329-337: 398-407) ครั้นตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วยังทรงทำหน้าที่จาริกเผยแผ่สังฆธรรมรอนแรมไปยังดินแดนต่างๆ ทั้งที่เจริญและกันดาร เพื่อโปรดเวไนยสัตว์ทุกชนชั้น วรณะ ทั้งที่มีการศึกษา มีฐานันดรศักดิ์ ไม่ละเว้นแม้คนกำพร้า คนอนาถาไร้ที่พึ่ง ทรงเป็นพระศาสดาที่มีวิถีชีวิตขนิດติดดิน พระองค์ตรัสรู้และเสวยวิมุตติสุขอยู่ในป่า (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 1-6: 1-10) เดินทางจาริกเผยแผ่หลักธรรมที่ค้นพบส่วนใหญ่ประทับอาศัยอยู่ตามราวป่า เป็นแบบอย่างของบรมครูผู้อนุเคราะห์ชาวโลก ดังพระดำรัสรับสั่งว่า “พวกเธอจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 32:

40) การปักธงแห่งธรรมบนแผ่นดินชมพูทวีปยังเป็นหน้าที่ที่ต้องทำด้วยความทุ่มเทต่อไปไม่หยุดยั้ง เพราะมีคุณค่ามีความหมายที่สำคัญสำหรับทุกชีวิต พระพุทธองค์ทำหน้าที่บรมครูของโลกอย่างสมบูรณ์ จนกระทั่งพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานอยู่ท่ามกลางป่าไม้สาละ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 10 ข้อ 198-219: 147-167) แวดล้อมด้วยบรรยากาศมีธรรมชาติที่น่ารื่นรมย์

ปฏิปทาของพระพุทธองค์ทำให้สาวกเชื่อมั่นศรัทธาและถือประพฤติปฏิบัติตาม เพื่ออนุเคราะห์ธรรมวินัยที่ทรงบัญญัติและแสดงไว้ ถือเป็นวัตรปฏิบัติที่จะอำนวยประโยชน์แก่ชีวิตของผู้เคารพนับถือและปฏิบัติตาม เพื่อจุดมุ่งหมายสูงสุดคือการดับทุกข์ พระสาวกบางท่านถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร ถือเสนาสนะอันสงัดอยู่ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 13 ข้อ 442: 288) ภิกษุเองเมื่อมีธรรมสักกัจฉาสนทนาธรรมก็มักกล่าวสรรเสริญให้กำลังใจ แก่ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ท่านองว่าปาริณมย์สวยงามอยู่ได้ เพราะมีภิกษุอย่างท่านทำหน้าที่รักษาป่าเอาไว้ได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 12 ข้อ 336: 369) พระพุทธองค์ทรงพอพระทัยการที่พระภิกษุถือการอยู่ป่า เช่นพระมหากัสสปะซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่ที่ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรก็ได้รับยกย่องสรรเสริญจากพระพุทธองค์ด้วยเช่นกัน (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 ข้อ 191: 25) การอยู่ป่าเป็นวัตรที่ดี การถือบิณฑบาตเป็นวัตรที่ดี การถือการนั่งเป็นวัตรที่ดี การถือฉนในบาตรเป็นวัตรที่ดี เป็นต้น ข้อปฏิบัติเหล่านี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ธุดงค์วัตร”

1. ความหมายของธุดงค์

หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ให้คำอธิบายถึงความหมายของธุดงค์วัตรเอาไว้ในพระไตรปิฎกว่า “ธุดงค์วัตร หมายถึง ผู้มีองค์ธรรมเครื่องกำจัด กล่าวคือผู้มีข้อธรรมสำหรับสมาทานแล้วประพฤติปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลสให้เบาบางหรือหมดสิ้นไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 21 ข้อ 708: 422) จัดเป็นการบำเพ็ญตบะคือการเพียรพยายามเผากิเลสภายในให้เร่าร้อนจนเหือดแห้งไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 21 ข้อ 708: 426) ท่านถือว่าเป็นวัตรที่กระทำหรือปฏิบัติได้ยากเพราะเมื่อสมาทานถือเอาแล้วย่อมลำบากในการรักษาเอาไว้ให้ได้ และในการปฏิบัตินั้นย่อมไม่เป็นไปเพื่อความสะดวงสบาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 24 ข้อ 240: 33) นอกจากนี้ในชั้นอรรถกถาท่านยังให้ความหมายเอาไว้อีกว่า ธุดงค์วัตร คือ การบำเพ็ญพรตหรือการ

ประเพณีปฏิบัติของผู้ที่เป็นนักพรต (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 47 ข้อ 416: 774) ใช้บำเพ็ญตนเพื่อความบริสุทธิ์

ส่วนนักปราชญ์ในทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่อง รุดงควัตรเอาไว้ดังนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กล่าวไว้ว่า “รุดงค์” เป็นจริยาวัตรพิเศษอย่างหนึ่ง ตามแต่ใครจะสมัครถือ ไม่ใช่กิจจำเป็น บัญญัติขึ้นด้วยหมายจะให้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส และเป็นไปเพื่อความมกน้อย สันโดษ” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2527: 97) ให้ความหมายว่า รุดงค์ คือ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส ชื่อข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมกน้อยสันโดษ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต). 2538: 114) พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ให้ความหมายรุดงค์ในภาษาบาลี คือ รุดังคะ แปลว่า องค์คุณเป็นเครื่องกำจัดกิเลส องค์คุณของผู้กำจัดกิเลส หมายถึง เจตนาความตั้งใจขัดเกลากิเลส เจตจำนง ความจริงใจที่ทำให้ละกิเลสได้ รุดงค์ เป็นวัตรปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าอนุญาตไว้ แต่ไม่มีการบังคับแล้วแต่ผู้ใดจะสมัครใจปฏิบัติ เป็นอุบายวิธีกำจัดขัดเกลากิเลส ทำให้เกิดความมกน้อยสันโดษยิ่งขึ้น ไม่สะสม เพื่อให้เบาสบายไปได้สะดวก ด้วยไม่มีภาระมาก เหมือนนกที่มิเพียงปีกก็บินไปฉะนั้น มิใช่เพื่อสะสมหรือเพื่อลาภสักการะและชื่อเสียง ถ้าทำเพื่อลาภ เพื่อชื่อเสียง ต้องอาบัติทุกกฏ (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). 2548: 1272) พุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายว่า รุดงค์หรือรุดงควัตร แปลว่า ข้อปฏิบัติอันเป็นเครื่องขจัดความมกมาก ย่อมมีความมุ่งหมายในอานิสงส์ 2 ประการ โดยเจาะจงคือความไม่ยุ่งยากลำบากและความไม่ส่งเสริมกิเลส (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. 2537: 92) พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ) ให้ความหมายว่า รุดงค์ เป็นจริยาวัตรพิเศษ สำหรับช่วยในการขัดเกลากิเลสและปิดกั้นกระแสแห่งอารมณ์ ช่วยให้ผู้สันโดษ มกน้อยขึ้น เป็นข้อปฏิบัติที่ใครสมัครใจจะทำหรือไม่ทำก็ได้ เพราะไม่ใช่กิจจำเป็น หรือวินัยที่ต้องปฏิบัติตามโดยส่วนเดียว แต่เป็นข้อที่ท่านแสดงไว้ สำหรับผู้ต้องการจะใช้วิธีนี้ เป็นอุบายวิธีในการขัดเกลากิเลสเท่านั้น รุดงควัตรมีส่วนช่วยให้เกิดความมกน้อย สันโดษ ยินดีในสิ่งที่งัด ปราศจากความเพียรเพิ่มส่วนแห่งอริยธรรมคือศีลสมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะให้สูงขึ้นได้วิธีหนึ่ง เช่นเดียวกับกุศลธรรมเหล่าอื่นๆ (พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ), 2537: 500)

พระญาณวโรดม (สนธิ์ กิจจกาโร) ให้ความหมายว่า ธุดงค์ เป็นวัตรจริยาพิเศษอย่างหนึ่ง ตามแต่ใครจะสมควรถือ ไม่ใช่กิจจำเป็นคือจะถือก็ได้ เป็นองค์เครื่องกำจัดกิเลสที่เป็นไปเพื่อสันโดษเล็กน้อย แม้ไม่ใช่ทางมัชฌิมาปฏิปทาโดยตรง แต่ก็ใช่ว่าปฏิบัติจะทำให้สามารถละสลีโพธิ 10 ได้ดีและยังบารมี 30 ทศให้บริบูรณ์ เพื่อเข้าถึงมัชฌิมาปฏิปทาที่แท้จริงได้ เพราะเป็นไปกับด้วยความระงับและความทรนทนฝึกฝน ที่จะทำให้เป็นคนใจเด็ดมั่นคง ควรแก่การงานในหน้าที่และควรแก่การตรัสรู้ (พระญาณวโรดม (สนธิ์ กิจจกาโร), 21529: 179-180)

โดยสรุป จากคำสอนเรื่องธุดงค์วัตรในพระพุทธศาสนาและจากทัศนะของนักปราชญ์ทางด้านพระพุทธศาสนาในประเด็นความหมายของธุดงค์วัตรดังเสนอมานี้พอสังเขปนั้น พิจารณาแล้วพอสรุปความหมายได้ว่า ธุดงค์วัตร หมายถึง องค์คุณของพระภิกษุผู้สมาทานวัตรสำหรับประพฤติปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลส ส่งเสริมคุณความเป็นผู้เล็กน้อย ความสันโดษ ขัดเกลากิเลสให้เบาบางลง ไม่สั่งสมกิเลส ปราศจากความเพียรปฏิบัติตนเป็นผู้เลี้ยงง่าย ช่วยเกื้อหนุนการปฏิบัติกรรมฐานให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น มีความนิยมถือปฏิบัติเป็นกิจวัตรพิเศษ สำหรับสมาธิในการปฏิบัติ ไม่มีการบังคับให้กระทำ เรียกกันในกลุ่มพระป่าหรืออรัญญวาสีว่า ธุดงค์วัตร ชาวบ้านทั่วไปเรียกผู้ปฏิบัติวัตรนี้ว่า “พระกรรมฐาน”

2. ลักษณะและความมุ่งหมายของธุดงค์

ในประเด็นเรื่องลักษณะของธุดงค์วัตรจัดเป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างมากสำหรับบรรพชิตผู้ที่อาศัยชาวบ้านในการดำรงชีพ ถือว่าเป็นวัตรปฏิบัติที่พิเศษกำหนดขึ้นมาเพื่อส่งเสริมวิถีของนักบวชโดยตรง และผู้ปฏิบัติต้องสมาธิสมาทานถือเอาด้วยตนเอง ไม่มีการบังคับให้ปฏิบัติอย่างพระวินัย แต่เป็นจริยาพิเศษที่เกื้อกูลให้ก้าวหน้าในพระธรรมวินัยแก่ผู้ถือปฏิบัติด้วย กล่าวให้ชัดถึงลักษณะของธุดงค์วัตรคือ (1) เป็นข้อปฏิบัติประเภทวัตรและเป็นจริยาวัตรพิเศษปฏิบัติโดยสมาธิเท่านั้น (2) แม้ผู้ปฏิบัติก็ไม่ถือว่ามีความผิดหรือต้องปรับโทษแต่อย่างใด (3) มีความมุ่งหมายเพื่อขัดเกลากิเลส มุ่งความเป็นอยู่ของผู้ปฏิบัติแบบสันโดษเรียบง่าย ไม่ก่อความยุ่งยากลำบากสำหรับคนอื่น (4) มีลักษณะที่ไม่ส่งเสริมความเป็นผู้มีมากหรือเสริมกิเลส แต่มุ่งเกื้อกูลให้ก้าวหน้าในด้านกุศลธรรม

3. ประเภทของธุดงค์

ถึงแม้ว่าธุดงค์วัตรจะถือเป็นจริยวัตรพิเศษ ที่ไม่มีการบังคับให้ปฏิบัติ แต่บรรดาพระสาวกส่วนใหญ่ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ต่างให้ความสำคัญสมาทานเพื่อถือปฏิบัติขัดเกลากิเลสเครื่องเศร้าหมอง มุ่งเน้นส่งเสริมตนให้เกิดความมักน้อยสันโดษ ตามวิถีของบูรพาจารย์ทั้งหลาย จากข้อมูลในพระไตรปิฎกแสดงเรื่องธุดงค์วัตร โดยจัดเป็นประเภทได้ ดังนี้คือ

ก. ประเภทธุดงค์ในพระไตรปิฎก 8 ข้อ

- (1) ปังสุกุลิ๊งคธุดงค์ สมาทานการนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
- (2) เตจวิริงคธุดงค์ สมาทานการทรงไตรจีวรเป็นวัตร
- (3) ปินทิปาติ๊งคธุดงค์ สมาทานการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร
- (4) สปัตทานจาริ๊งคธุดงค์ สมาทานการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเป็นวัตร
- (5) ขลุปัจฉากัตติ๊งคธุดงค์ สมาทานการห้ามกัณฑ์อันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็นวัตร
- (6) อารัญญิ๊งคธุดงค์ สมาทานการอยู่ป่าเป็นวัตร
- (7) ยถาสันถติ๊งคธุดงค์ สมาทานการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้
อย่างไรเป็นวัตร (เป็นข้อที่พระภิกษุผู้ร่วมกิจกรรมธุดงค์ธรรมชัยประกาศสมาทานถือปฏิบัติตลอดโครงการ)
- (8) เนสัชชิ๊งคธุดงค์ สมาทานการนั่งเป็นวัตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 29 ข้อ 81: 60)

ข. ประเภทธุดงค์ในอรรถกถา 5 ข้อ

จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่าธุดงค์วัตรที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคกลับมีต่างออกไปจากที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก กล่าวคือในคัมภีร์ทั้งสอง มีเพิ่มขึ้นมาอีกเป็น 5 ข้อ ที่เพิ่มเข้ามานั้นคือ

- (1) เอกาสนิ๊งคธุดงค์ สมาทานการนั่งฉัน อาสนะเดียวเป็นวัตร (เป็นข้อที่พระภิกษุผู้ร่วมกิจกรรมธุดงค์ธรรมชัยประกาศสมาทานถือปฏิบัติตลอดโครงการ)
- (2) ปิตตปินทิจิ๊งคธุดงค์ สมาทานการฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร
- (3) รุกขมุลิกิ๊งคธุดงค์ สมาทานการอยู่โคนต้นไม้เป็นวัตร
- (4) อัปโภกาสิ๊งคธุดงค์ สมาทานการอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร

(5) โสสานิกังครุดงค์ สมาทานการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่าเดิมทีรุดงค์วัตรมีเพียง 8 ข้อเท่านั้น ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก แต่ในปัจจุบันที่พบว่ามี 13 ข้อนั้นเกิดจากการเพิ่มเติมเข้ามาในภายหลัง ในประเด็นนี้พระอาจารย์คุณ ดิถีวิโร ได้ให้ความเห็นเอาไว้ว่าการที่มีรุดงค์วัตรเพิ่มมาเป็น 13 ข้อ อาจเป็นเพราะพระสาวกที่สมัครใจจะปฏิบัติรุดงค์ได้บัญญัติรุดงค์วัตร 13 ข้อเพิ่มขึ้นภายหลัง หรือไม่ก็อาจจะเป็นเพราะพระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า ประชาชนในสมัยนั้นยังมีความนิยมในการบำเพ็ญตบะทรมาณร่างกายกันอยู่ทั่วไปในชมพูทวีป พระพุทธองค์จึงทรงอนุโลมตามความนิยมของคนอินเดียที่ผละจากศาสนาพราหมณ์ คือถึงแม้จะหันมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว แต่ก็ยังนิยมการบำเพ็ญแบบตบะของพราหมณ์อยู่ คนอินเดียในสมัยพุทธกาลเป็นพวกจิตนิยม ปฏิบัติทางจิตสมาธิและฌานกันเป็นทุนเดิมอยู่ก่อนแล้ว ก่อนที่จะหันมานับถือพระพุทธศาสนา (สุรศิลป์ ตัณตยกุล. 2553: 129-130) การปฏิบัติรุดงค์ตามที่ทำสืบกันมา ในปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันในแบบที่นับรวมกันแล้วได้ 13 ข้อ เรียกกันว่า รุดงค์หรือรุดงค์วัตร พระภิกษุผู้สมัครใจสามารถปฏิบัติได้จะช่วยให้กรรมฐานเจริญรวดเร็วขึ้น

ค. ประเภทรุดงค์ที่เกี่ยวข้องกับการถือปฏิบัติ

ในรุดงค์วัตร 13 ข้อนั้น หากพิจารณาแล้วเห็นว่าข้อปฏิบัติต่างๆเหมาะสมกับจริตของตน สามารถสมาทานแล้วก็ถือปฏิบัติตามนั้น แบ่งได้ ดังนี้ (1) ประเภทรุดงค์ที่เกี่ยวกับจีวร ได้แก่ ใช้เพียงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และใช้เพียงไตรจีวรเป็นวัตร (2) ประเภทรุดงค์ที่เกี่ยวกับบิณฑบาต ได้แก่ เทียวบิณฑบาตเป็นวัตร เทียวบิณฑบาตไปตามลำดับบ้านเป็นวัตร นั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร ฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร ห้ามภัตตาหารอันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็นวัตร (3) ประเภทรุดงค์ที่เกี่ยวกับเสนาสนะ ได้แก่ อยู่ป่าเป็นวัตร อยู่โคนไม้เป็นวัตร

อยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร อยู่ป่าช้าเป็นวัตร อยู่ในเสนาสนะที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร (4) ประเภทรุดงค์ที่เกี่ยวกับความเพียร การนั่งเป็นวัตร (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2534: 32-133)

จากข้อมูลเหล่านี้คือส่วนสำคัญที่เป็นหลักการของการปฏิบัติรุดงค์วัตร ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และเป็นที่ยอมรับในหมู่นักปราชญ์ด้านพระพุทธ

ศาสนา ในกรณีที่มีวิธีปฏิบัติคลาดเคลื่อนจากความคิดเห็นหรือการรับรู้ของเราที่เคยมีมาในอดีตต้องอาศัยการเทียบเคียงหลักการเดิมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่าเป็นอย่างไร เพื่อจะได้มีความเข้าใจในการปฏิบัติถูกต้องอย่างถูกต้อง ในที่นี้ผู้เขียนจึงขอเสนอเฉพาะประเด็นวิธีปฏิบัติที่สำนักวัตรธรรมกายได้ประกาศว่าพระรัตนตรัยซึ่งที่ออกมาพร้อมกิจกรรมทั้งหมด สมาทานปฏิบัติถูกต้องอยู่ 2 ข้อคือ (1) ถือการนั่งฉันในอาสนะเดียวเป็นวัตร ในแต่ละวันจะฉันอาหารเพียงครั้งเดียว เมื่อนั่งแล้วก็ฉันจนเสร็จ ภายหลังจากนั้นก็จะไม่ฉันอาหารอีกเลย นอกจากน้ำปานะและน้ำดื่ม (2) ถือการอยู่ในเสนาสนะที่เราจัดไว้ให้เป็นวัตร จัดให้อย่างไรขึ้นอยู่กับผู้นั้น

ในประเด็นนี้สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจต่อไปก็คือว่าใน 2 ข้อที่ทางสำนักว่าได้ให้พระภิกษุผู้ร่วมกิจกรรมในโครงการนี้สมาทานปฏิบัติถูกต้องนั้น ส่วนที่เป็นหลักการเดิมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและธรรมเนียมปฏิบัติหรือจารีตที่พระภิกษุผู้ถือถูกต้องปฏิบัติมาในสังคมสงฆ์ไทยมีลักษณะเป็นอย่างไร

1) การถือฉันในอาสนะเดียวเป็นวัตร

ในการปฏิบัติถูกต้องข้อที่ (1) เอกาสนิกังคะ ถือการนั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร สมเด็จพระพุทธเจ้า (อาจ อาสภมหาเถร) ให้ความหมายว่า เอกาสนะ หมายถึง การฉันในที่หนึ่งอันเดียว (พระพุทธโฆสะเถระ. 2548: 102) และพระราชญาณวิสิฐ ให้ความหมายว่า เมื่อนั่งลงอาสนะเพื่อฉันภัตตาหารแล้ว หากลุกขึ้นจากอาสนะนั้นแล้วด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้จะอ้อมหรือไม่อ้อมก็ตาม จะไม่นั่งลงฉันอีกเป็นครั้งที่ 2 ในวันนั้น ลักษณะนี้เรียกว่า ฉันอาสนะเดียวไม่ได้หมายถึง เมื่อลุกขึ้นจากอาสนะไปแล้ว ถ้าต้องการฉันต่ออีกให้ฉันที่อาสนะเดิม นั่งบนอาสนะอื่นไม่ได้แต่ประการใดไม่ คำว่าฉันอาสนะเดียวก็คือการฉันเพียงครั้งเดียวนั่นเอง (พระราชญาณวิสิฐ และคณะ. 2552: 53) สรุปคือว่าเอกาสนิกังคะ หมายถึงการฉันภัตตาหารเพียงครั้งเดียว บนอาสนะเดียว โดยเมื่อฉันแล้วต้องไม่ลุกไปไหนจนกว่าจะอ้อม หากลุกไปด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งแล้วไม่สามารถที่จะกลับมาฉันต่อได้อีกหรืออาจเรียกว่าการฉันวันละครั้งหรือวันละมือ เป็นการปฏิบัติที่ฉันแล้วต้องฉันให้อิ่มให้จบในครั้งเดียว เพื่อตัดทอนความยุ่งยากลำบาก และป้องกันการลุกลามแห่งกิเลส

1.1) วิธีการสมาทาน

ในวิธีการสมาทานปฏิบัติข้อนี้ หากพระภิกษุผู้ต้องการปฏิบัติการ

ถือนั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร สามารถสมาทานได้โดยการกล่าววาจาหรือกล่าวในใจ ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่งหรือจะสมาทานทั้ง ๒ อย่างก็ได้ มีคำสมาทานดังนี้ (1) นานาสนโภชนํ ปฏิกุชิปามิ ข้าพเจ้าขอปฏิเสธการฉันในที่นี้มากแห่ง (2) เอกาสนิกงคํ สมาทียามิ ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นี้คนเดียวเป็นปกติ (พระพุทธโฆสเถระ. 2548: 102)

1.2) หลักการปฏิบัติ

พระภิกษุที่จะปฏิบัติหรือถือการฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร เมื่อจะนั่งในหอฉัน หรือนั่งบนที่นั่งของพระเถระ ควรกำหนดเอาที่นั่งอันสมควรแก่ตน ถ้าพระภิกษุผู้ปฏิบัติฉันอาสนะเดียวเป็นวัตรกำลังนั่งฉันค้างอยู่ หากมีพระอาจารย์หรือพระอุปัชฌาย์มาถึงยังที่นั้น ควรที่จะลุกขึ้นทำอาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตร (พระพุทธโฆสเถระ. 2548: 103) การสมาทานนั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร จะให้ความสำคัญของการปฏิบัติอุปัชฌากพระอุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์มากกว่าการฉันอาหาร เนื่องจากยังมีการฉันน้อย การลูกลามแห่งกิเลสมีความง่วงนอนเป็นต้นก็จะมีน้อยลงตามไปด้วย

1.3) เกณฑ์ผ่อนปรนด้านปฏิบัติ

เมื่อพระภิกษุกำลังฉันอยู่ตามเวลาถ้าหากเห็นช้าง ม้า วัว ควาย งู หรือเกิดฝนตก หรือเห็นพระอุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์ หรือพระภิกษุอาคันตุกะแล่นยืนขึ้นเพื่อความเหมาะสม และฉันต่อในภายหลังได้ไม่ถือว่าขาดจากเอกาสนิกังคะที่ถือปฏิบัตินั้น ทั้งนี้เพราะเพื่อเป็นการป้องกันอันตรายอันจะเกิดแก่พระภิกษุผู้ปฏิบัติตนเอง (พระอุปติสเถระ. 2548. 37)

1.4) ระดับการปฏิบัติ

ในประเด็นของระดับการปฏิบัติที่พระภิกษุผู้ถืออุตุดงค์คือการนั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร จัดแบ่งออกเป็น 3 ระดับคือ

(1) เอกาสนิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ โภชนาจะมีน้อยหรือมาก เมื่อพระภิกษุลงมือฉันโภชนะแล้ว ย่อมไม่รับโภชนะอื่นอีก แม้คนทั้งหลายเขาจะเห็นว่า พระเถระไม่ได้ฉันอะไรเลย แล้วพากันเอาเภสัช เช่น เนยใสมาถวาย เป็นต้น ควรจะรับไว้ได้แต่เพียงเพื่อใช้เป็นเภสัช จะรับไว้เพื่อเป็นอาหารไม่ได้

(2) เอกาสนิกภิกษุชั้นกลาง เมื่อพระภิกษุฉันภัตตาหารในบาตรยังไม่หมด สามารถที่จะรับภัตตาหารอื่นได้อีก

(3) เอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำ เมื่อพระภิกษุยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่ง ยังฉันภัตตาหารได้อยู่ เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งนั้น (พระพุทธโฆสเถระ. 2548: 103)

1.5) จริตของผู้ปฏิบัติ

ประเภทของพระภิกษุที่เป็นผู้ปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตรมี 5 ประเภท คือ (1) เพราะเป็นผู้เขลา เพราะเป็นผู้มกมาย จึงปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร (2) เป็นผู้ปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ จึงปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร (3) เพราะมัวเมา เพราะจิตฟุ้งซ่าน จึงปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร (4) เพราะเข้าใจว่าพระพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้าสรรเสริญจึงปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร (5) เพราะอาศัยความมกน้อยสันโดษ ขัดเกลา ความเจียมสัจ และเพราะอาศัยว่านั่งฉันอาสนะเดียวมีประโยชน์อันงามนี้จึงปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร (พระมหาบุญเลิศ ฐานทินโนและคณะ. 2547: 367)

1.6) การสิ้นสุดแห่งรุดงค์

พระภิกษุผู้สมาทานถือรุดงค์ข้อนี้ ให้กำหนดหมายใจถือเอาไว้ว่า รุดงค์สิ้นสุดลงหรือถูกทำลายลง เมื่อพระภิกษุผู้สมาทานลุกจากที่แล้วกลับมาฉันอีก (คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียง. 2550: 347) โดยไม่มีเหตุจำเป็นคือไม่มีอันตรายอันเกิดจากสัตว์ร้ายแต่อย่างใด

1.7) ประโยชน์ของรุดงค์การถือนั่งฉันในอาสนะเดียวเป็นวัตร

สำหรับประโยชน์ของรุดงค์ที่พระภิกษุหรือผู้ที่สมาทานปฏิบัติในรุดงค์วัตรข้อการถือนั่งฉันในอาสนะเดียวเป็นวัตรนี้คือ (1) ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย (2) ความเป็นผู้มีความลำบากกายน้อย (3) ฐานเบาคือกล้ำเนื้อกลับตัวคล่องแคล่ว (4) กำลังแข็งแรงมีการอยู่อย่างผาสุกสบาย (5) ไม่ต้องอาบัติเพราะโภชนะอันไม่เป็นเดนเป็นเหตุ (6) บรรเทาความติดในรสอาหารเสียได้ (7) เป็นผู้มีความปลอดภัยสมควรแก่คุณมีความมกน้อย เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป อานิสงส์ที่ผู้สมาทานปฏิบัติรุดงค์วัตรข้อนี้ จะพึงได้รับก็คือทำให้โรคน้อยเพราะโรคทั้งหลายมีสาเหตุมาจากการฉันภัตตาหาร ย่อมไม่สามารถเบียดเบียนท่านได้ พระภิกษุผู้สำรวมผู้ยินดีในการปฏิบัตินั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร จะทำให้ไม่เกิดการละโมภไม่ติดในรสอาหาร ทำให้เป็นผู้ที่มีความอดทนในการทำงานคือ

การบำเพ็ญเพียรนั่นเอง

2) การถืออยู่ในเสนาสนะที่ท่านจัดไว้ให้เป็นวัตร

สำหรับการปฏิบัติตรงควัตรข้อที่ (2) ยถาสันถติกังคะ การถืออยู่ในเสนาสนะที่ท่านจัดไว้ให้อย่างไรเป็นวัตร สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ให้ความหมายว่า ยถาสันถติกังคะคือการอยู่ในเสนาสนะที่สงฆ์มอบให้หรือจัดแจงให้แล้วตั้งแต่แรกอย่างไรเป็นปกติ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2534: 87)

ส่วนคณะศิษย์ของพระโพธิญาณเถระ(ชา สุภทฺโท) กล่าวถึงคำสั่งสอนของท่านที่กล่าวถึง ยถาสันถติกังคะไว้ว่า เป็นการให้อยู่ตามที่ที่ครูบาอาจารย์จัดให้ บางครั้งเพื่อความเหมาะสมอย่างบางประการ หากจะต้องมีการโยกย้ายจากที่เดิมไปอยู่กุฏิหลังอื่น ก็ต้องยินดีไปตามคำสั่ง เป็นข้อวัตรที่มีประโยชน์ ช่วยไม่ให้พระภิกษุติดที่อยู่ ถ้าผู้ใดจากไปแล้วกลับมาใหม่ก็หาที่อยู่กันใหม่ (คณะศิษยานุศิษย์. 2552: 201)

ในประเด็นเดียวกันนี้พระมหาบัว ญาณสัมปัน ให้ความหมายว่า ยถาสันถติกังคะคือการอยู่เสนาสนะที่ท่านจัดให้อย่างไรก็อยู่ตามที่ท่านจัดให้ เป็นจุดศัที่ปราบภิเสกความลึ้มตัวของพระภิกษุ (พระมหาบัว ญาณสัมปันโน, 2556: ออนไลน์) กล่าวโดยสรุปได้ว่า ยถาสันถติกังคะ หมายถึง การปฏิบัติอยู่เสนาสนะที่ครูบาอาจารย์จัดให้ตั้งแต่แรกเป็นปกติ ไม่ว่าจะเลวหรือประณีตก็ตาม เป็นการทำลายความลึ้มตัว และการติดในเสนาสนะของพระภิกษุหรือผู้ถือสมათานปฏิบัติตนเอง

2.1) วิธีการสมათาน

ในวิธีการสมათานปฏิบัติข้อนี้ หากพระภิกษุผู้ที่ต้องการสมათานเพื่ออยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้เป็นวัตร สามารถสมათานด้วยคำสมათานอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองอย่างรวมกันก็ได้ โดยมีคำสมათาน 2 อย่างคือ (1) เสนาสน โลบุปปิ ปฏิภินาปิ ข้าพเจ้าขอปฏิบัติเสถความละโมภในเสนาสนะ (2) ยถาสันถติกังคะสมาธิยาปิ ข้าพเจ้าขอสมათานเอาซึ่งองค์แห่งพระภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ (พระพุทธโฆสะเถระ. 2548: 121) ในการสมათานนี้สำเร็จได้ด้วยการเปล่งวาจาหรือกล่าวในใจตามแต่ต้องการ

2.2) หลักการปฏิบัติ

พระภิกษุที่จะปฏิบัติในประเด็นนี้เสนาสนะใดที่สงฆ์ให้พระภิกษุรับ

แล้ว ด้วยคำว่าเสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน พระภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้ อย่างไรก็ตามเป็นวัตร พึงยินดีเสนาสนะนั้นท่านนั้น ไม่ขับไล่พระภิกษุอื่นให้ลุกหนีไปจากอาสนะที่ไม่ใช่เสนาสนะของตน (พระพุทโธสเถระ. 2548: 141)

2.3) เกณฑ์ผ่อนปรนด้านปฏิบัติ

หลักเกณฑ์ผ่อนปรนสำหรับการปฏิบัติในข้อนี้คือถ้าเกิดฝนตกลงมา พระภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร ท่านสามารถเข้าอยู่ในเสนาสนะอื่นได้ แล้วกลับออกมาเมื่ออากาศแจ่มใสแล้ว อย่างนี้ถือว่าวัตรปฏิบัติไม่ขาด เพราะเป็นการเข้าพักชั่วคราวในเวลาฝนตก ไม่ได้อยู่ประจำในเสนาสนะนั้น (พระอุปติสสเถระ. 2548: 37)

2.4) ระดับของการปฏิบัติ

ในประเด็นของระดับการปฏิบัติในข้อนี้ พระภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร มีระดับการปฏิบัติอยู่ 3 ระดับด้วยกันคือ

(1) ยถาสันถติภิกษุชั้นอุกกุญฐ์ ท่านจะไม่สอบถามว่าเสนาสนะที่จัดให้แก่ตนว่าไกลไหม ใกล้ไหม มีมนุษย์และสัตว์รบกวนไหม ร้อนไหม หรือเย็นไหม

(2) ยถาสันถติภิกษุชั้นกลาง ท่านจะสอบถามว่าเสนาสนะที่จัดให้แก่ตนว่า ไกลไหม ใกล้ไหมมีมนุษย์และสัตว์รบกวนไหม ร้อนไหม หรือเย็นไหม แต่ไม่ได้ไปตรวจดู

(3) ยถาสันถติภิกษุชั้นต่ำ ท่านจะสอบถามและไปตรวจดูเสนาสนะ ถ้าไม่ชอบใจเสนาสนะหลังนั้น ท่านอาจจะเปลี่ยนเอาเสนาสนะหลังอื่นก็ได้ (พระพุทโธสเถระ, 2548: 122)

ในระดับของผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตรนั้น พระภิกษุท่านสามารถที่จะทำการเลือกปฏิบัติว่าจะปฏิบัติชั้นอุกกุญฐ์หรือชั้นกลางหรือชั้นต่ำ ซึ่งขึ้นอยู่กับว่ากาล เวลาและสถานที่เพื่อความเหมาะสม ไม่ควรเลือกปฏิบัติชั้นใดชั้นหนึ่งอย่างเคร่งครัด เพราะจะทำให้เกิดทวิวิสัยอยู่กับธุดงค์วัตรที่ตนสมารถปฏิบัติได้

2.5) จริตของผู้ปฏิบัติ

ในประเภทของพระภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัด

ให้อย่างไรเป็นวัตร มีอยู่ 5 ประเภทคือ (1) เพราะเป็นผู้ขลา เพราะเป็นผู้มงาย จึงปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร (2) เป็นผู้ปรารภนา เลวทราม ถูกความอยากครอบงำ จึงปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร (3) เพราะมัวเมา เพราะจิตฟุ้งซ่านจึงปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร (4) เพราะเข้าใจว่าพระพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้าสรรเสริญจึงปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร (5) เพราะอาศัยความมกน้อยสันโดษ ชัดเกลา ความเยียบสัด และเพราะอาศัยว่าการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้อย่างไร มีประโยชน์อันงามนี้ จึงปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร (พระมหาบุญเลิศ ฐานาทินโนและคณะ. 2547: 367)

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าในพระภิกษุ 5 ประเภทนี้ ในประเภทที่ 1 ถึง 4 เป็นประเภทที่ปฏิบัติโดยไม่ได้ต้องการกำจัดกิเลสหรือขัดเกลากิเลสแต่อย่างใด แต่สำหรับในประเภทที่ 5 ถือว่าเป็นประเภทที่ปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสให้เป็นผู้มกน้อยสันโดษ อันเป็นจุดประสงค์ของการปฏิบัติธุดงค์วัตร เป็นที่ยกย่องสรรเสริญของพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลาย

2.6) การสิ้นสุดแห่งธุดงค์

ในประเด็นเรื่องการสิ้นสุดลงแห่งการปฏิบัติธุดงค์ข้อนี้ มีหลักปฏิบัติกันอยู่ว่าธุดงค์ข้อนี้ย่อมสิ้นสุดลงคือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่พระภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตรทั้ง 3 ประเภท เกิดความไม่ยินดีในเสนาสนะตามที่เขาจัดให้ขึ้นมา (คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง. 2550: 356) แล้วทำการย้ายเสนาสนะใหม่หลังจากที่ได้เข้าไปอยู่ในเสนาสนะนั้นแล้ว

2.7) ประโยชน์ของธุดงค์การถืออยู่ในเสนาสนะที่ท่านจัดไว้ให้เป็นวัตร

สำหรับอานิสงส์ของธุดงค์ข้อที่พระภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตรนี้ ท่านแสดงไว้ดังนี้ (1) เป็นการกระทำตามพระพุทธโอวาทข้อที่ว่า ได้สิ่งใดก็พึงยินดีในสิ่งนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 3 ข้อ 793: 128; พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 27 ข้อ 136: 56) (2) เป็นผู้มุ่งประโยชน์ให้แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย (3) เป็นการสละความเลื่อมใสของเลวและของประณีต (4) เป็นการสละเสียได้ซึ่งความดีใจและความเสียใจ (5) เป็นการปิดประตูแห่งความมกมาก (6) เป็นผู้มีความประพาสติสมควรแก่คุณมีความมกน้อย เป็นต้น (พระพุทธโฆสเถระ. 2548: 123)

สรุปได้ว่า เมื่อพระภิกษุพิจารณาแล้ว มีความสำรวม ผู้มีปัญญาอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร เมื่อได้เสนาสนะใดก็ยินดีด้วยเสนาสนะนั้น ไม่เลือกมาก ย่อมนอนเป็นสุขในเสนาสนะที่แม้ปูลาดด้วยหญ้าก็ตาม และไม่พอใจในเสนาสนะที่ดี ได้ของเลวมาแล้วก็ไม่เสียใจ

จุดประสงค์ธรรมชัย

จุดประสงค์ธรรมชัย หมายถึง การเดินจุดดั่งไปตามเส้นทางที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมของพระเทพมงคลมุนี (สด จนฺทสโร) จนได้รับชัยชนะจากกิเลสหรือได้บรรลุดุธรรม การจาริกตามรอยดังกล่าวจะทำให้อนุชนรุ่นหลังมีโอกาสศึกษาชีวประวัติ อรรถกถาและศึกษาคำสอนของท่านแล้วจะได้นำมาปฏิบัติตามให้เกิดประโยชน์กับชีวิตของตนด้วย กิจกรรมจุดดั่งธรรมชัยจัดขึ้นครั้งแรกด้วยดำริของพระเทพญาณมุนี (พระธรรมโชติ) ระหว่างวันที่ 2-25 มกราคม 2555 โดยร่วมกับภาคีเครือข่ายและสหกรณ์ที่ประกอบธุรกิจในกรุงเทพฯ และปริมณฑล มีชื่อเต็มว่า “จุดดั่งธรรมชัย สถาปนาเส้นทางมหาปูชนียาจารย์พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ผู้ค้นพบวิชชาธรรมกาย เพื่อฟื้นฟูจิตใจ สร้างบุญใหญ่ให้แผ่นดิน” มีวัตถุประสงค์คือ (1) เพื่อสถาปนาเส้นทางปูชนียาจารย์พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) (2) เพื่อฟื้นฟูจิตใจผู้ประสบภัยน้ำท่วม (3) เพื่อสร้างบุญใหญ่และเสริมมงคลให้แผ่นดินไทย (4) เพื่อสืบสานจุดดั่งของพระภิกษุ (5) เพื่อให้ภิกษุฝึกสติ สมาธิและความอดทน (6) เพื่อสร้างความสามัคคีกลมเกลียวให้เกิดขึ้นในชุมชนทั้งบ้าน วัด โรงเรียน (7) เพื่อปลูกฝังเยาวชนให้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา (8) เพื่อฟื้นฟูธรรมเนียมการเดินจุดดั่งหลังรับกฐินของพระภิกษุให้กลับคืนมา ในครั้งแรกเดินระยะทางกว่า 16 กิโลเมตรเริ่มจากวัดพระธรรมกาย ปลายทางที่มหาวิทยาลัยปทุมธานี ผู้จัดมุ่งให้ความสำคัญกับ “เส้นทางมหาปูชนียาจารย์” หมายถึง สถานที่สำคัญ 6 แห่งที่เกี่ยวข้องกับพระมงคลเทพมุนี ได้แก่ สถานที่เกิด สถานที่ออกบวช สถานที่บรรลุดุธรรม สถานที่เผยแผ่วิชชาธรรมกายครั้งแรกและสถานที่ปักหลักเผยแผ่วิชชาธรรมกายและสถานที่สืบสานวิชชาธรรมกายที่คลองหลวงปทุมธานี กิจกรรมจุดดั่งธรรมชัยทำต่อเนื่องมาจนถึงปีพุทธศักราช 2558 เป็นปีที่ 4 ปฏิริยาของประชาชนที่สัมผัสใกล้ชิดก็มีทั้งเชิงบวกและเชิงลบเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนเกิดปัญหาข้อโต้แย้งและคำถามต่อการปฏิบัติขึ้นมากมายในสังคม

จากข้อมูลในด้านการปฏิบัติในกิจกรรมของอุคตธรรมชัย ถือว่าเป็นมิติใหม่ในการจัดกิจกรรมทางศาสนา ที่มีการนำเอาความเชื่อความศรัทธามาแปรเป็นรูปธรรม นำเสนอสู่พื้นที่สาธารณะ ด้วยอาศัยระบบการจัดการอย่างมืออาชีพ เนื่องจากเป็นโครงการใหญ่จึงมีการแบ่งฝ่ายทำหน้าที่รับผิดชอบ มีฝ่ายประสานงาน มีฝ่ายประชาสัมพันธ์ มีฝ่ายอำนวยการ มีฝ่ายปฏิบัติการ มีฝ่ายเสปียงอาหาร เป็นต้น เพื่อให้กิจกรรมมีรูปแบบที่น่าเลื่อมใส อุคตธรรมชัยจึงมีลักษณะเกิดขึ้นด้วยการจัดสร้าง ไม่ใช่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติอย่างกิจกรรมทางศาสนาทั่วไป

วิเคราะห์สรุประบบศีลธรรมจากอุคตธรรมชัย

จากปฏิกริยาที่มีต่อกิจกรรมอุคตธรรมชัยของประชาชน ผู้เขียนจะขอวิเคราะห์สรุปเป็นประเด็นพอสังเขป ดังนี้

1. กิจกรรมอุคตธรรมชัย ที่ทางด้านผู้จัดได้ให้เหตุผลว่าเป็นกิจกรรมเพื่อพุทธบูชา สืบสานวัฒนธรรมชาวพุทธ สร้างบุญใหญ่ให้แผ่นดิน สร้างเสริมศรัทธาแก่ผู้พบเห็น แม้ได้รับความความสนใจในพื้นที่ของสื่อแขนงต่างๆ อย่างกว้างขวาง ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนในเส้นทางที่กำหนดเดินอุคตหันมาสนใจอยู่บ้าง แต่ข้อมูลยืนยันและชี้ชัดว่ามีความคลาดเคลื่อนไปจากจารีต กลายเป็นอุคตควัตรแบบจัดสร้าง เช่น มีการอัญเชิญรูปหล่อพระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร) ประดิษฐานบนรถนำขบวนเพื่อชักชวนคนทำบุญ มีพระภิกษุเดินเรียงแถวตาม มีการปูเสื่อตามทางเดิน มีการโปรยดอกดาวเรืองสีเหลืองที่ได้ชื่อใหม่ว่า “ดอกดาวรวย” เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวไม่สอดคล้องกับอุคตดั้งเดิมที่มุ่งให้เป็นอุบายขัดเกลา ส่งเสริมให้หมั่นน้อยสันโดษ เพื่อลดละกิเลสในจิตใจให้เบาบางลง ที่สำคัญการยกย่องเชิดชูอาจารย์สำคัญก็จริง แต่อาจทำให้คนตั้งคำถามเพราะเกิดความเคลงใจได้ว่าผู้จัดกิจกรรมไม่เคารพในพระพุทธเจ้าหรือมองข้ามพระพุทธองค์ผู้เป็นต้นแบบแห่งการปฏิบัติอุคตควัตรไปเสีย

2. ในประเด็นเรื่องเส้นทางมหาปูชนียาจารย์ ที่กำหนดให้ผู้ร่วมโครงการจาริกไปตามนั้นแม้มีสิทธิทำได้ก็จริงแต่ในอีกแง่หนึ่ง อาจสามารถสื่อสารให้คนมอง

ได้ว่าเป็นการยกครูอาจารย์ขึ้นมาเทียบเคียงกับพระพุทธองค์ หากได้พิจารณาดูรายละเอียดจากคำอธิบายถึงความสำคัญของสถานที่ต่างๆทั้งหมดแล้ว ถือได้ว่าเป็นการยากที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้คนส่วนใหญ่เข้าใจไปเช่นนั้น

3. กิจกรรมธุดงค์ธรรมชัย เป็นบททดสอบที่ข้อมูลสรุปชัดเจนว่าชาวพุทธส่วนใหญ่ไม่เข้าใจเนื้อหาสาระหรือแก่นแท้ของการปฏิบัติธุดงค์ที่สำคัญในพระพุทธศาสนาเลย คนส่วนใหญ่สนใจแต่เพียงรูปแบบที่เห็นพระภิกษุเดินสะพายบาตรหรือแบกกถานั้นคือพระธุดงค์ พระที่ปฏิบัติเช่นนั้นจัดเป็นพระที่ถือการเดินธุดงค์ ไม่รู้ด้วยซ้ำว่ามีข้อปฏิบัติอย่างอื่นๆ เช่น การบิณฑบาตเป็นวัตร การถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร การฉันมื้อเดียวเป็นวัตร เป็นต้น ว่าข้อวัตรดังกล่าวคือการปฏิบัติธุดงค์ แต่อย่างไรก็ตามยังมีแง่มุมในเชิงบวกจากกิจกรรมธุดงค์ธรรมชัยนี้ ในประเด็นที่ทำให้เกิดการถกเถียงโต้แย้งกันในสังคมผ่านสื่อหลายช่องทาง เปิดโอกาสให้ชาวพุทธที่สนใจได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้หลักคำสอนเรื่องธุดงค์ไปพร้อมๆกัน โดยไม่ได้มุ่งวิพากษ์วิจารณ์เพื่อเอาชนะด้วยอารมณ์เพียงอย่างเดียว

4. ชาวพุทธควรได้ศึกษาเรียนรู้และเข้าใจให้ชัดเจนว่า ธุดงค์เป็นวัตรพิเศษที่ปฏิบัติโดยสมัครใจเพื่อเป็นอุบายขัดเกลาพฤติกรรมของตนหลักสำคัญ และในการวินิจฉัยเรื่องการปฏิบัติธุดงค์ธรรมชัยว่าควรหรือไม่ควรอย่างไร ถูกต้องตามคำสอนดั้งเดิมหรือไม่นั้น ควรที่จะได้นำระบบศีลธรรม ๒ ระบบคือระบบศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล และศีลธรรมสำหรับสังคมมาประกอบด้วย โดยระบบศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล เป็นหลักปฏิบัติที่เน้นความเป็นส่วนตัวจำเพาะตน ไม่เกี่ยวกับคนอื่น ส่วนระบบศีลธรรมสำหรับสังคมคือการใส่ใจที่องค์รวมของสังคมอันมีผลกระทบกับคนหมู่มากที่อยู่ร่วมกันอย่างหลากหลาย

จากการได้พิจารณาวิเคราะห์ข้อมูลการปฏิบัติธุดงค์ดั้งเดิม กล่าวคือหลักคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา รวมไปถึงทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาแล้ว พบว่าข้อมูลมีความโน้มเอียงไปในฝ่ายระบบศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล หมายถึงธุดงค์ดั้งเดิมนั้นมุ่งเน้นการฝึกฝนพัฒนาตนเอง เพื่อขัดเกลากิเลสของตนให้จางคลายไป เพื่อให้ก้าวหน้าในสันโดษธรรม ส่งเสริมความเป็นผู้มีกน้อย นิยมความห่างไกลจากผู้คน แม้จารีตของบูรพาจารย์ด้านปฏิบัติธุดงค์ก็มีวัตรที่เน้นการปลีกวิเวก หลีกเร้นปฏิบัติอยู่คนเดียว เพื่อฝึกฝนจิตให้เข้มแข็งและมั่นคงใน

พรหมจรรย์ มุ่งหวังต่อพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง การปฏิบัติถูกต้องจึงไม่ควรปฏิบัติในลักษณะที่จัดสร้างเอาตามใจชอบ วิธีปฏิบัติต้องเป็นไปอย่างเรียบง่าย ไม่เห็นแก่ได้ ไม่มี การกระทำเป็นลักษณะแผลงๆ สอดแทรกเข้ามา เมื่อปัจเจกบุคคลสมาทานปฏิบัติแล้ว ละเมิดคือปฏิบัติตามไม่ได้ก็กลายเป็นกรรมเฉพาะตน คนผู้นั้นก็จะได้รับผลแห่งการก ระทำไปเองคนเดียว ไม่เกี่ยวข้องกับคนอื่นใดทั้งสิ้น

แต่อย่างไรก็ตามชาวพุทธต้องไม่ลืมตระหนักรู้ด้วยความจริงมีอยู่ 2 ส่วนคือความจริงโดยสมมติ และความจริงโดยปรมาตม ที่สัมพันธ์กับระบบศีลธรรม สำหรับปัจเจก และระบบศีลธรรมสำหรับสังคมด้วย หากนำเอาภิกขุกรรมธุดงค์ธรรม ชัยมาพิจารณาเทียบเคียงวิเคราะห์แล้ว ผู้เขียนมีความเห็นว่าควรมองทั้งสองระบบ จึงจะทำให้ครอบคลุมเนื้อหาของธุดงค์ดังกล่าวมา โดยหากมองในระบบศีลธรรม สำหรับสังคมแล้ว ในประเด็นนี้พระพุทธศาสนาสอนให้ตระหนักรู้ด้วยว่า จะมองเพียง ด้านปัจเจกบุคคลอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นไม่ได้ เราต้องมองใน แง่มุมที่เป็นสมมติสังขารด้วย นั่นก็หมายถึงว่าเราทุกคนล้วนแต่เป็นองค์ประกอบหนึ่ง หรือฟันเฟืองหนึ่งที่แทรกอยู่ในสังคม กล่าวคือเราไม่ได้อยู่คนเดียวในโลกนี้ ฉะนั้น ผู้ใดสมาทานเพื่อปฏิบัติถูกต้องไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม เมื่อนำธุดงค์ออกมาสู่พื้นที่ สาธารณะแล้ว การปฏิบัติเช่นนั้นก็อาจจัดเป็นระบบศีลธรรมสำหรับสังคม หากมีความ ไม่ดีงามหรือความผิดเกิดขึ้น ก็จะกลายเป็นความผิดในทางสังคมได้ด้วย ทั้งนี้ก็เพราะ การปฏิบัติเช่นนั้นอาจไปละเมิดสิทธิของผู้อื่นนั่นเอง ข้อที่พึงใส่ใจและให้ความสำคัญ คือควรเคารพความคิดเห็น เปิดใจรับฟังเหตุผล เพื่อเรียนรู้เสียงแห่งความทุกข์และ กระแสแห่งความเดือดร้อนของคนอื่นๆ ในฐานะที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกัน หากคนใน สังคมเดือดร้อน สิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนก็คือว่าความเดือดร้อนนั้น ให้ถือเป็นความ เดือดร้อนของเรา ความทุกข์ของคนอื่นก็ให้ถือเป็นส่วนหนึ่งแห่งความทุกข์ ของเราด้วยเช่นกัน ที่สำคัญควรมีจิตสำนึกรับผิดชอบสังคมโลกร่วมกันด้วย การที่ชาว พุทธเราได้เปิดใจเพื่อศึกษาเรียนรู้ในการฝึกมองโลกและชีวิตด้วยความเข้าใจทั้งระบบ ศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคลและระบบศีลธรรมสำหรับสังคมเช่นนี้แล้ว อาจเป็นทาง เลือกสำหรับมองโลกมองชีวิตอย่างสมสมัย ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นคืออาจเป็นแนวทาง คลี่คลายปัญหาในหลายๆ ด้านของสังคมที่กำลังเผชิญอยู่ เพื่อสร้างวิถีแห่งการดำรง อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขได้

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2537). **คำสอนผู้บวชพรรษาเดียวฉบับสมบูรณ์ของพุทธทาส**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- คณะศึกษานิเทศน์. (2552). **อุปถัมภ์**. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอ็น.พี.สกรีนพริ้นต์ จำกัด.
- คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง. (2550). **ธรรมวิภาค นักรธรรมชั้นโท ฉบับมาตรฐานบูรณาการชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: เสียงเสียง.
- พระญาณวโรดม (สนธิ์ กิจจกาโร). (2529). **ประมวลปัญหาและเฉลย ธรรมวิภาคปริเฉทที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2538). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2552). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2548) **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด คำวัด**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ขอรกะ.
- พระพุทธโฆสเถระ. (2548). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ 6. (Taiwan : The Corporate Body of the Buddha Educationl Foundation.
- พระมหาบัว ญาณสัมปันโน. (2556). **เข้าสู่แดนนิพพาน : รุดตควัตรเครื่องห้ามล้อกิเลส**. ออนไลน์ แหล่งที่มา : <http://www.bkk1.in.th.2TopicID=21836.html>.
- พระมหาบุญเลิศ ฐานทินโนและคณะ. (2547). **อริยวินัย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเฟื่องฟ้า.
- พระราชญาณวิสิฐ และคณะ. (2552). **คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: บริษัทเพชรเกษม พริ้นต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด.
- พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ). (2539). **ธรรมปริทรรศน์ 2**.

กรุงเทพมหานคร: ศรีสมบัติการพิมพ์.
พระอุปัชฌาย์. (2548). **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ 6 กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2527). **ธรรมวิภาค ปริเฉทที่
2**. พิมพ์ครั้งที่ 34. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
สุรศิลป์ ตันตยกุล. (2553). **พลังจิตพลังธรรมพระปากระฆัง พระอาจารย์คุณ ดิ
กขวิโร**. กรุงเทพมหานคร: ปราชญ์สำนักพิมพ์.